

Crkveno graditeljstvo

PREDROMANIČKO I RANOROMANIČKO CRKVENO GRADITELJSTVO U HRVATSKOJ (UVODNI ČLANAK)

Uvod

Predromaničko i ranoromaničko crkveno graditeljstvo u Hrvatskoj uvjerljivo svjedoči o gospodarskoj i kulturnoj snazi srednjovjekovne Hrvatske za vladavine tzv. hrvatskih narodnih vladara od 8. do kraja 11. st. Ujedno upućuje i na gospodarsku i kulturnu snagu susjednih država koje su tijekom srednjeg vijeka većim ili manjim dijelom bile na današnjem hrvatskome državnom prostoru. Predromaničko i ranoromaničko graditeljstvo upućuje i na visoku kulturnu razinu u ranome srednjem vijeku na tom prostoru, ali potvrđuje i veze tih država, najprije Kneževine, a poslije Kraljevine Hrvatske i Dalmacije, s ondašnjim europskim kulturnim središtima, ponajprije na kulturne utjecaje koji su u Hrvatsku dolazili iz Franačkoga i Bizantskog Carstva.

Brojni su se istraživači hrvatske kulturne baštine bavili predromaničkim i ranoromaničkim crkvenim graditeljstvom u Hrvatskoj, a namjera nam je u seriji napisa čitateljima časopisa *Građevinar* cjelovito prikazati predromaničko i ranoromaničko crkveno graditeljstvo na cjelokupnom hrvatskome prostoru. Seriju ćemo započeti obradom tih građevina na krajnjem jugu hrvatskoga državnog prostora, u Konavlima, a završiti u središnjoj i istočnoj Hrvatskoj – u Hrvatskome zagorju i Slavoniji. U obradi staroga crkvenog graditeljstva prikazat ćemo sve značajnije hrvatske predromaničke i ranoromaničke crkvene građevine, objasniti uporabljivost i namjenu pojedinih graditeljskih dijelova, prikazati tipološko određenje te navesti sva njihova bitna obilježja.

U obradi predromaničkoga i ranoromaničkoga crkvenoga graditeljstva nastojat ćemo odgovoriti na nekoliko pitanja o:

PRE-ROMANESQUE AND EARLY ROMANESQUE CHURCH ARCHITECTURE IN CROATIA (Introductory article)

The pre-Romanesque and Early Romanesque church architecture in Croatia will be described in the series of articles, which starts with this contribution. The territorial disposition of churches, their state of repair, typological properties, construction times and their builders, will be presented in some detail. The presentation will start with the southernmost areas of Croatia. The pre-Romanesque and Early Romanesque church architecture bears witness of the medieval Croatia's economic and cultural strength in the period from the late 8th to the end of the 11th century. This article describes the historic setting in which the churches were built, the current level of investigation of these buildings, cultural development, and various interpretations regarding their construction, which can sometimes be quite unexpected and confusing. The littoral area of Croatia ranks among the European regions with the greatest number of discovered and highly preserved sacral buildings dating back to pre-Romanesque and Early Romanesque periods. In the very beginning, various ancient and early Christian buildings are remodelled to make them suitable for religious ceremonies, then monumental church buildings are built and, finally, buildings with Early Romanesque properties are erected under the influence of Benedictines. Two powerful neighbours - Frankish and Byzantine empires - exerted quite a strong influence on the pre-Romanesque and Early Romanesque church architecture in Croatia.

- prostornoj rasprostranjenosti predromaničkih i ranoromaničkih crkvenih građevina u Hrvatskoj
- stanju ušćuvanosti
- tipološkim značajkama
- tome tko ih je i kada izgradio.

Stanje istraženosti

Politički uspon hrvatske ranosrednjovjekovne države za kneževa i kraljeva iz dinastije Trpimirović, a posebno za vladavine kraljeva Petra Krešimira IV. i Dmitra Zvonimira, bio je praćen snažnim kulturnim razvitkom koje se očituje i u mnoštvu predromaničkih i ranoromaničkih crkvenih građevina podignutih širom današnjega hrvatskog prostora, od kojih je dio pod krovom, a veći dio porušen i u arheološkim ostacima. O snažnom kulturnom usponu ranosrednjovjekovne hrvatske države dodatno nam svjedoče i sačuvani dijelovi crkvenoga namještaja ukrašenog ti-

pičnim predromaničkim kompozicijama i motivima u plitkom i plošnom reljefu. Njima dominiraju geometrijski likovi u raznim kombinacijama dvoprutnih i troprutnih vrpca te složene kompozicije ikonografskog sadržaja. Najveća zbirka predromaničkoga crkvenog namještaja pohranjena je u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu i sadrži više od 3000 primjeraka kamene skulpture.

Starohrvatska je sakralna baština davno privukla pažnju istraživača hrvatske kulturne baštine. Brojni su se autori time bavili, a ovdje se ukratko prikazuju neki značajniji radovi i autori. Među prvima koji je istraživao to graditeljstvo i znanstveno ga valorizirao bio je arheolog, epigrafičar, povjesničar i konzervator starina don Frane Bulić (1846.-1934.) koji je rezultate svojih istraživanja (Rižinice 1891., Otok u Solinu 1989.) objavio u djelima *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suv-*

Crkveno graditeljstvo

mene dalmatinske iz doba hrvatske narodne dinastije [1] i *Stopama hrvatskih narodnih vladara* [2] koje je objavio u suradnji s povjesničarom i arheologom Lovrom Katićem (1887.-1961.).

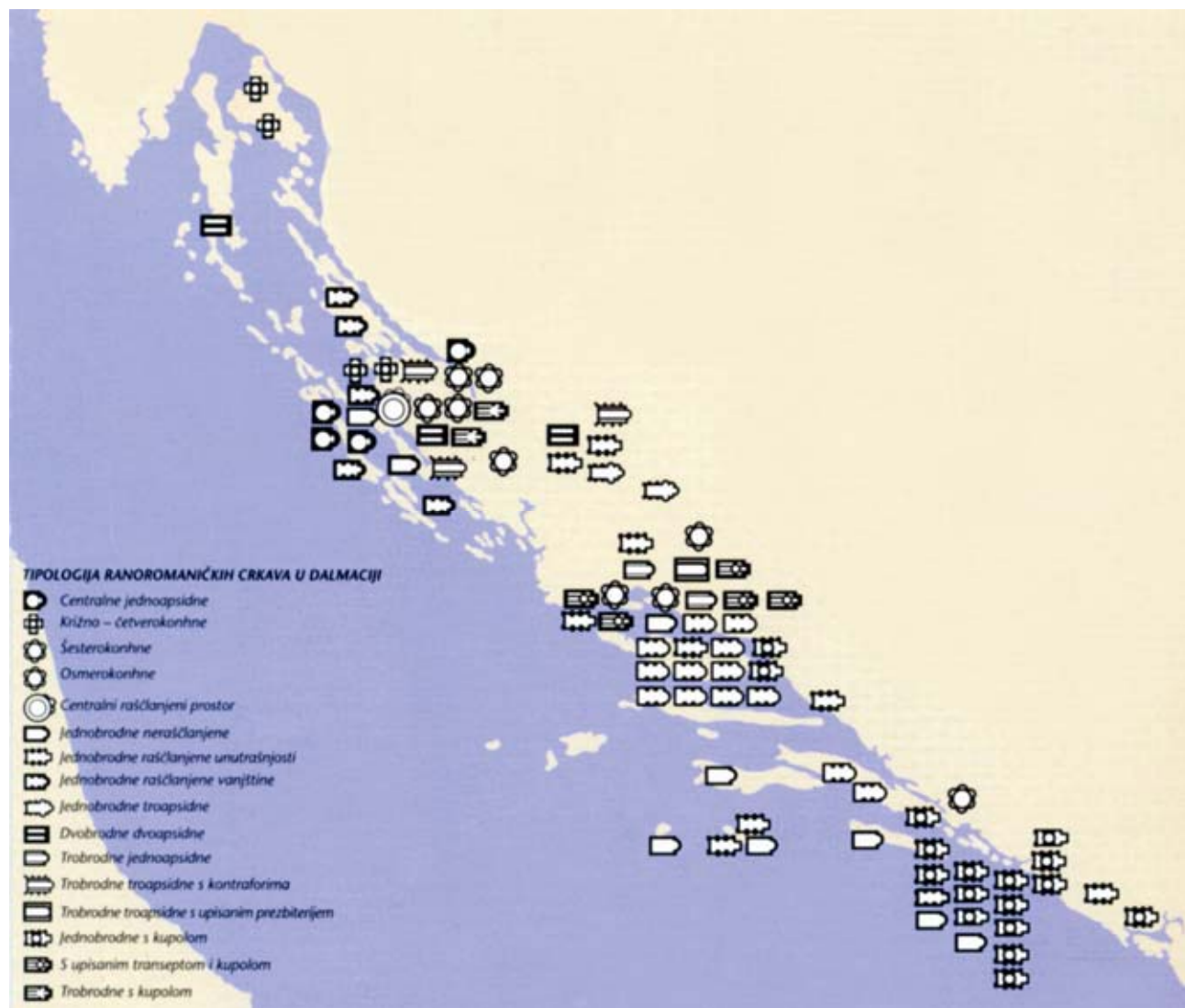
Bulićevo istraživanje predromaničkoga crkvenog graditeljstva u Hrvatskoj nastavio je povjesničar umjetnosti i konzervator Ljubo Karaman (1886.-1971.) koji je u djelu *Iz kolijevke hrvatske prošlosti* [3] postavio prve temelje hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj arheologiji. Ujedno je tvrdio da predromaničko graditeljstvo na hrvatskome prostoru ima izvorne

oblike i da je niklo u rubnome području bez vanjskih utjecaja. Karaman je predromaničko crkveno graditeljstvo ponovno obradio u djelu *Dalmacija kroz vjekove u historiji i umjetnosti*. Rad na istraživanju hrvatskoga predromaničkog i ranoromaničkoga crkvenoga graditeljstva nastavili su nakon II. svjetskog rata Dušan Jelovina, Stipe Gunjača, Janko Belošević, Tonči Burić, Mladen Pejaković, Nenad Gatin, Dušan Jelovina, Vladimir Gvozdanović (Goss), Tomislav Marasović, Ivo Petricioli, Željko Tomičić, Željko Rapanić, Igor Fisković, Nikola Jakšić, Ante Milošević, Miljenko Jurković i mnogi

drugi. Veliku je ulogu u istraživanju i u populariziranju staroga crkvenog graditeljstva imao Muzej hrvatskih arheoloških spomenika (MHAS). Pokrenuto je izdavanje kulturnopovijesnih vodiča u kojima je dosad obrađena arheološka, politička i kulturna povijest više od dvadeset hrvatskih gradova ili regija u ranosrednjovjekovno doba.

Povijesno stanje ranoga srednjeg vijeka

Neposredno prije doseljenja prvih slavenskih i avarskih plemena na ove prostore bjesnio je dugogodišnji rat između države Istočnih Gota i

Tipologija crkava u Dalmaciji i dijelu Hrvatskog primorja (T. Marasović, 1987.)

Bizantskoga Carstva (535.-555.) koji je završio potpunim gotskim slomom. Tada je bivša rimska i gotška provincija Dalmacija ušla u sastav Bizantskoga Carstva, a s negdašnjim su rimskim provincijama u Panoniji u međuvremenu zavladao Langobardi (germansko pleme koje je osnovalo državu u sjevernoj Italiji). Njih su potkraj 6. st. s toga područja potisnuli Slaveni i Avari. Bizantsko Carstvo ih je još neko vrijeme uspješno zadržavalo na svojim granicama, ali taj je napor ipak bio uzaludan. Novi su došljaci tijekom prvih triju desetljeća 7. st. zaposjeli sav teritorij do Jadranskog mora te sveli bizantski posjed na nekoliko primorskih gradova i otoka uključenih u sastav bizantske Dalmatinske teme. Na području bivših rimskih provincija u Panoniji, Avari i Slaveni 567. uspostavljaju samostalnu državu (Avarski Kaganat), a Hrvati i Slaveni na području bizantske provincije Dalmacije, u zaleđima starih urbanih obalnih središta, stvaraju prve samostalne kneževine. Od nekoliko slavenskih kneževina na području bizantske provincije Dalmacije u današnjoj primorskoj i planinskoj Hrvatskoj nastale su Hrvatska, Neretvanska, Zahumska i Travunijska kneževina.

Prekretnicu u povijesti Hrvatske predstavljalo je Franačko Carstvo koje se za vladavine Karla I. Velikog (kraj 8. i početak 9. st.) najprije zaratilo s Avarima te nešto poslije s Bizantskim Carstvom. Pošto je Karlo I. Veliki 788. godine osvojio Istru i 796. Avarski Kaganat, započeo je rat s Bizantskim Carstvom. Rat je završio Aachenskim mirom 812. i podjelom današnjega hrvatskog prostora na dvije političko-kulturne sfere. Gradovi Zadar, Split, Trogir i Dubrovnik te otoci Krk, Cres, Osor (Lošinj), Rab i Pag ostali su pod Bizantom, a cijelo je jadransko zaleđe i Panonija do Dunava pripalo Franačkom Carstvu.

Na području današnje primorske i planinske Hrvatske bila je pod političkim pokroviteljstvom Franaka

osnovana Kneževina Hrvatska, kao jedna od nekoliko franačkih maraka ili slavenskih kneževina koje su s jugoistoka trebale braniti moćno Carstvo. Da je Hrvatska pod franačkom vlašću u 9. st. ustrojena kao tipična pogranična pokrajina, jasno svjedoči njezin hijerarhijski ustroj na čelu s knezom kojega su birali hrvatski ratnički staleži, a potvrđivali franački vladari. O tome ipak još više svjedoče ostatci brojnih sakralnih građevina razasutih širom hrvatskoga teritorija, koje su kao svoje zadužbine i mauzoleje gradili hrvatski knezovi i velikodostojnici od polovice 9. pa do kraja 10. st., prema uzorima u franačkome crkvenom graditeljstvu.

Kao prvoga poznatog vladara povijesni izvori spominju kneza Višeslava (oko 800.- oko 810.) za čije su vladavine Hrvati (barem prema stajalištima starije historiografije) prihvatili kršćanstvo. Nakon Višeslava na prijestolje je stupio gačanski¹ knez Borna (810.-821.), koji je vladao Hrvatima kao knez Dalmacije (819.) i potom kao knez Dalmacije i Liburnije (821.). Slabljenje Franačkog Carstva zbog dinastičkih borbi nasljednika cara Karla I. Velikog iskoristili su Bornini nasljednici na hrvatskome prijestolju. No dok su knezovi Vladislav (oko 821.- oko 835.), Mislav (oko 835.-845.), Trpimir (oko 845.-864.), Domagoj (864.-878.) i Zdeslav (878.-879.) još za suverene priznavali karolinške vladare, knez je Branimir (879.- oko 892.) raskinuo sve veze s Franačkim Carstvom i zavladao Hrvatskom kao samostal-

nom državom. Hrvatska se za njegove vladavine i teritorijalno proširila u dinarsko zaleđe jadranske obale. Istodobno sa širenjem jačala je uloga banova i župana kao najviših hrvatskih velikodostojnika, dovoljno bogatih da u svojim županijama, poput kninskoga župana Gastike, grade privatne (posjedničke) crkve.

U ranome srednjem vijeku Hrvatska je upravno bila podijeljena na četrnaest teritorijalnih jedinica – županija. Pod upravom hrvatskog vladara nalazilo se jedanaest županija (Hlivanjska, Cetinska, Imotska, Plivska, Psetska, Primorska, Bribirska, Ninska, Nonska, Sidraška i Kninska), a pod upravom hrvatskoga bana su tri županije (Lika, Krbava i Gacka). Tijekom 11. st. njihov se broj povećao. Tako su se od zapada prema istoku oblikovale još Vinodolska, Modruška, Bužanska, Unska, Dridska i Smiñska županija. Za vladavine hrvatskih knezova jedno se od političkih središta Hrvatske nalazilo i u Kninu, o čemu svjedoče ostatci benediktinskog samostana i crkve Sv. Marije na lokalitetu Crkvini u Biskupiji pokraj Knina, u čijem su *westwerku* (monumentalno predzdanje na zapadnom ulazu u crkvu, tipično za karolinško graditeljstvo) pronađeni sarkofazi koji upućuju na to da je crkva bila mauzolej hrvatskih knezova u 9. st. [4], [5].

Za Branimirovih se nasljednika, kneza Muncimira (oko 892.- oko 910.) i kralja Tomislava (910.-928.), nastavio društveno-politički i teritorijalni razvoj Hrvatske. Tomislav je, nakon sukoba s Mađarima između 914. i 921., pripojio Hrvatskoj Panonsku Kneževinu, poslije znanu kao Slavonija. Zbog savezništva s Bizantom u sukobu s Bugarskom, Tomislav je od bizantskog cara za nagradu dobio naslov prokonzula i upravu nad gradovima i otocima Donjodalmatinske teme. Za njegove je vladavine provedena velika crkvena reforma kojom je ukinuta Ninska biskupija (osnovana za kneza Trpimira), a njezino

¹ Gačani su bili hrvatsko pleme koje je početkom 9. st. nastanilo područje današnje Like i imalo svog kneza. Njihov je knez Borna 818. poslao izaslanstvo rimsko-njemačkom caru Ludvigu I. Pobožnom, a već je 819. kao knez Dalmacije i franački saveznik ratovao protiv Ljudevita, kneza Donje Panonije. Tada su Borna napustili Gačani, ali on ih je ubrzo opet pokorio. Uključivanjem u širu teritorijalno-političku zajednicu, Gačani su izgubili svoje ime, ali su još polovicom 10. st. čuvali posebnost u okviru hrvatske države.

područje razdijeljeno dalmatinskim biskupijama podređenima Splitskoj mitropoliji.

Ulazak Hrvatske u crkvenu jurisdikciju dalmatinskih biskupa doveo je do jačeg kulturnoga i narodnosnog povezivanja Hrvatske i Donjodalmatinske teme, ali i do političkog i kulturnog utjecaja Bizantskoga Carstva na prilike u Hrvatskome Kraljevstvu. Osim što se za nasljednika Tomislavova prijestolja – Trpimira (928.-935.), Krešimira I. (oko 935.-945.), Miroslava (945.-969.), Krešimira II. (949.-969.) i Stjepana Držislava (969.-997.) – Hrvatska nastavlja društveno-politički razvijati te čvršće povezivati s Dalmacijom, političko je središte hrvatskoga kraljevstva prebačeno iz okolice Knina u blizinu Solina. Taj je proces okončan za vladavine kralja Stjepana Držislava, o čemu svjedoči crkva Sv. Stjepana na Otoku kraj Solina koja je (najvjerojatnije za njegove vladavine) zamijenila staru crkvu Sv. Marije u Biskupiji kraj Knina kao grobnica (mauzolej) hrvatskih vladara. Nakon smrti Stjepana Držislava, u Hrvatskoj je izbio

rat oko prijestolja među njegovim sinovima – Svetoslavom, Krešimiro i Gojslavom. To je zaključeno mletačkim osvajanjem Donjodalmatinske teme i ugarskim zauzimanjem Slavonije 1027. Pobjednik sukoba bio je Krešimir III. (oko 1000.-1035.).

Oporavak Hrvatske započeo je za Krešimirova sina Stjepana I. (nakon 1035.- oko 1058.), koji je ponovno zavladao gotovo cijelom Donjodalmatinskom temom (jedino se Zadar 1050. stavio pod mletačku zaštitu). Uspješnu je politiku nastavio Petar Krešimir IV. (oko 1058.-1075.) koji je, pošto je prije 1070. uzeo slavonskog bana Zvonimira (hrvatski kralj 1075.-1089.) za suvladara i nasljednika, ponovno sjedinio Slavoniju s Hrvatskom. Za njegove je vladavine bila i Neretvanska kneževina u sastavu Hrvatske. Uz političku, društvenu i gospodarsku stabilizaciju Hrvatske, za vladavine Krešimira III., Stjepana I., Petra Krešimira IV. i Zvonimira ostvarena je i velika crkvena reforma (pokrenuta u drugoj polovici 10. st.) koja se očitovala u prijelazu s liturgije istočne crkve na

liturgiju zapadne. Tada je predromanička procesijska istočna liturgija zamijenjena zapadnom ranoromaničkom, koju posebno određuje koncentracija liturgijskog obreda na oltaru u svetištu crkve [4]. Sve je to omogućilo nov kulturni procvat Hrvatskoga Kraljevstva, posebno graditeljstva i kiparstva, i tada su u ranoromaničkome stilu podignute mnogobrojne crkve s bogato urešenim kamenim namještajem [6], [7]. Povjesničar umjetnosti Igor Fisković drži da je red sv. Benedikta (benediktinci) imao presudnu ulogu u provedbi crkvene reforme nakon konačnoga crkvenog raskola 1054. na zapadnu ili katoličku i istočnu ili ortodoksnu (pravoslavnu) kršćansku crkvu.

Ipak svekoliki je društveni, gospodarski i kulturni procvat bio naglo prekinut burnim događajima nakon kratkotrajne vladavine Stjepana II. (1089.-1091.). Ponovno je započeo rat oko prijestolja u kojemu su, između ostalih, pravo na hrvatsku krunu polagali i ugarski kraljevi iz dinastije Arpadovići, rodbinski povezani sa Zvonimiro. Rat je okončan raspadom Hrvatske na tri političke cjeline – Slavonijom je zagospodario ugarski kralj Ladislav (1077.-1095.), užom Hrvatskom kralj Petar (nakon 1091.-1097.) a Donjodalmatinskom temom Mletačka Republika (1091.-1105.) [13]. Tada je započeo raspad jedinstvenoga hrvatskoga državnog teritorija, a svoju je kulminaciju doživio 1260. kada je hrvatsko-ugarski kralj Bela IV. podijelio hrvatski politički prostor na dvije zasebne zemlje – Kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju te Kraljevinu Slavoniju.

Kulturni razvoj u ranom srednjem vijeku

Graditeljstvo kršćanskih vjerskih građevina na hrvatskome prostoru započinje još u vrijeme rimskih careva Konstantina I. Velikog (oko 306.-337.) i Valerija Licinija (308.-

Hrvatska kneževina s pridruženom piše Neretvanskom u 9. st.

Rekonstrukcija izvornog izgleda nekih predromaničkih crkava u Dalmaciji. 1. Sv. Juraj u Splitu, 2. Sv. Pelegrin na Dugom otoku, 3. Sv. Trojica u Splitu, 4. Sv. Juraj u Paštel Starom, 5. Sv. Spas na vrelu Cetine, 6. Sv. Petar u Omišu, 7. Sv. Stjepan u Solinu, 8. Sv. Eufemija u Splitu

324.), za čije je vladavine 313. Milan-
skim ediktom kršćanstvo izjednače-
no s rimskom vjerom. Osobito se
razvija za cara Teodozija Velikog
(379.-395.), za čije je vladavine 380.
kršćanstvo proglašeno državnim
religijom. Ti su događaji potaknuli
veliku graditeljsku aktivnost kršćana
široj Rimskoga Carstva, pa i na pod-
ručju današnjega hrvatskoga držav-
nog prostora. Razdoblje prve polo-
vice 4. st. na tom prostoru obilježav-
aju kršćanski oratoriji podignuti u
privatnim kućama (poput tzv. orato-
rija A u Saloni), a drugo razdoblje
kršćanskoga graditeljstva koje je, uz
prekide, nastavljeno do druge polo-
vice 6. st., obilježavaju velike krš-
ćanske bazilike. Najpoznatiji su
sklop tzv. gradske bazilike (uključu-
je episkopij, katekumenij i baptiste-
rij) u antičkoj Saloni, ostatci triju

bazilika u današnjoj Novalji, bazili-
ka u Povljima na otoku Braču, Sv.
Marija Formoza u Puli, kompleks
Eufrazijeve bazilike u Poreču i dr.
Velika je graditeljska aktivnost na
sadašnjem hrvatskome državnom
prostoru naglo prekinuta nasilnim
doseljavanjem Avara i Slavena (tije-
kom 6. i 7. st.) te Hrvata (najkasnije
u 8. st.)

Aachenskim mirom zaključen je du-
gogodišnji rat između Franaka i Bi-
zanta, a hrvatski je prostor podijeljen
u dva dijela. Politička je podijelje-
nost pridonijela razvoju različitih
tipova predromaničke arhitekture –
jednoga pod utjecajem franačkoga
crkvenog graditeljstva i zapadne li-
turgije te drugoga koji je bio pod ut-
jecajem bizantskoga crkvenog gra-
diteljstva i istočne liturgije.

Prilagodba starih građevina i Sv. Donat

Predromaničko i ranoromaničko crk-
veno graditeljstvo ranosrednjovje-
kovne Hrvatske može se podijeliti u
tri razdoblja [14]. Prvome pripada
vrijeme od početka 7. do početka 9.
st., kada se za liturgijske potrebe
prilagođavaju antičke i starokršćan-
ske građevine. Tako se preuređuje
Dioklecijanov mauzolej u splitsku
katedralu Sv. Dujma, stara bazilika
na zadarskome forumu u sadašnju
katedralu Sv. Stošije, obrambeni
hodnici nad sjevernim i zapadnim
vratima Dioklecijanove palače u Spli-
tu u crkve Sv. Martina i Sv. Teodora,
antička cisterna na Puntamiki u
Zadru u crkvu Sv. Stošije te mnogo-
brojne antičke građevine na hrvats-
kim otocima u male crkvice (Sv. Ivan
u Bolu, Sv. Tudor kraj Nerežišća i
Sv. Duh u Škripu na Braču, Sv. Ni-
kola u Povljani na Pagu, Sv. Marija
na Ošljaku kraj Zadra te Sv. Andrija
na Vrgadi) [15], [16].

Osim preuređenja starih građevina
za liturgijske potrebe preživjeloga
rimskog stanovništva i tek pokršte-
nih Hrvata, u tom se razdoblju gradi
jedna od najvećih hrvatskih predro-
maničkih crkava, ujedno i najbolje

Crkva Sv. Donata (prije Sv. Trojice) u
Zadru

očuvana na cijelome području Hrvatske – crkva Sv. Donata u zadarskoj katedralnoj sklopu. Tu je rotondu, izvorno posvećenu Sv. Trojici, izgradio zadarski biskup Donat na prijelazu iz 8. u 9. st., barem kako tvrdi tradicionalna hrvatska historiografija.² Crkva svjedoči o gospodarskoj snazi tadašnje zadarske komune i njezine kršćanske zajednice, dovoljno bogate da izgradi takvo monumentalno crkveno zdanje, ali stilskim i graditeljskim značajkama ukazuje na mogućnost da je tijekom gradnje (najvjerojatnije za dugogodišnjega franačko-bizantskoga rata) Zadar bio i pod franačkom vlašću. Iako o

Pogled na unutrašnjost i rotondu crkve Sv. Donata u Zadru

tome nema pisanih tragova, svetište crkve s tri apside ukazuje na njihov velik kulturni utjecaj jer, kako tvrdi Miljenko Jurković, bizantsko crkveno graditeljstvo 9. st. ne poznaje troapsidalnost [4].

Inače Tomislav Marasović drži da se cijelo to razdoblje hrvatske predromaničke arhitekture "vremenski i stilski uklapa u merovinšku umjetnost zapadne Europe" [14].

² Tradicionalno datiranje gradnje crkve Sv. Donata na prijelazu iz 8. u 9. st. u suprotnosti je s rezultatima radiokarbonske analize njezine drvene građe. Prema toj analizi, crkva Sv. Donata bila je izgrađena polovicom 8. st. [14], [15].

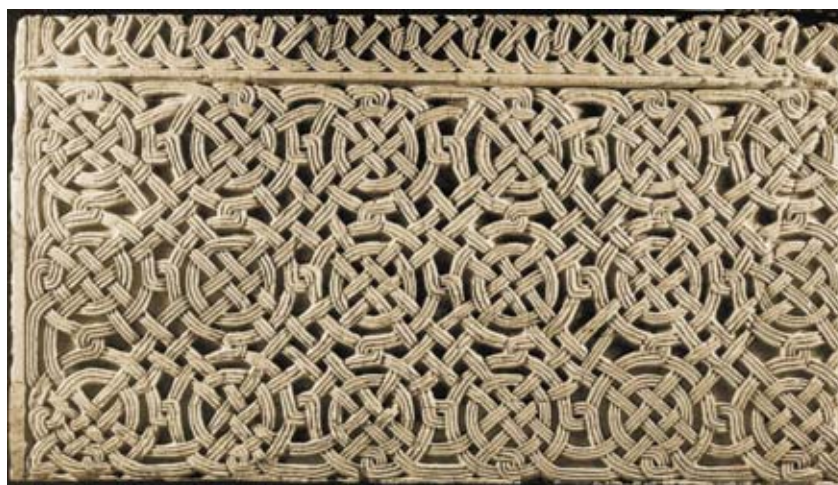
Preuređenje te gradnja monumentalnih i malih crkava

Drugom razdoblju predromaničkoga crkvenog graditeljstva pripada ono od početka 9. do početka 11. st., vrijeme u kojem se Hrvatska konstituirala kao franačka pogranična pokrajina, a potom kao samostalna država. Za vladavine Vladislava i Mislava, a dijelom i Trpimira, za vjerske se potrebe preuređuju prijašnje crkvene građevine (poput crkve Sv. Marije na Crkvini, samostanskog kompleksa u Rižinicama i crkve u Žažviću), a za vladavine kneza Trpimira započinje, za ondašnje prilike, gradnja monumentalnih crkvenih građevina. Njima glavno obilježje daju jaki zabljeni potpornji naslonjeni na plohu vanjskog zida, potom *westwerki* i aksijalni zvonici, troapsidalna svetišta te bogati crkveni namještaj s imenima darovatelja, na temelju kojih je utvrđena kronologija gradnje [14], [15], [16]. Zajednička stilska obilježja, društveno podrijetlo investitora (uglavnom hrvatski vladari i drugi visoki hrvatski dostojanstvenici, poput banova i župana) te smještaj u političko središte hrvatske ranosrednjovjekovne države (okolica Knina i Zadra), te su crkve istraživači ranosrednjovjekovne kulturne baštine nazvali "vladarskom predromaničkom skupinom" [18] ili "vladarskom predromanikom" [14].

Pogled iz zraka na ostatke crkve u Biskupiji kraj Knina

Za vladavine kneza Mislava gradi se crkva Sv. Jurja u Putalju, Sv. Marte u Bijaćima, a starokršćanska se crkva Sv. Marije na lokalitetu Crkvina u Biskupiji kraj Knina obnavlja i proširuje dogradnjom *westwerka* na glavno crkveno pročelje [4], [16], [19]. Kako su u *westwerku* pronađeni grobovi s bogatim inventarom (nakit, mačevi, ostruge i kopče), pretpostavlja se da je ta crkva bila prvi mauzolej hrvatskih vladara [4], [16]. Ostatke crkve u Koljanima teško je pouzdano datirati, a sličnost tlocrta s tlocrtom crkve Sv. Marte u Bijaćima ukazuje na mogućnost da je i ta građevina podignuta u doba kneza Mislava [21] [22].

Oltarna pregrada s pletrom iz Biskupije kraj Knina

Tijekom vladavine Mislavova nasljednika, kneza Trpimira, grade se ili obnavljaju tri građevine. Najpoznatiji je samostanski kompleks benediktinskoga reda u Rižinicama, podignut na ostacima starokršćanskog zdanja, gdje je pronađen znameniti natpis s imenom i titulom kneza. Tada se preuređuje i stara bizantska crkva u Žažviću kojoj se dograđuje na glavnome pročelju aksijalni zvonik, a po svojoj prilici i preuređuje narteks (usko predvorje) nadogradnjom kata u *westwerk*. No najznačajnija crkva iz Trpimirova doba jest ona čiji su ostaci pronađeni na lokalitetu Lopuška glavica u Biskupiji kraj Knina. To je prva crkva na području ranosrednjovjekovne Hrvatske s oblim kontraforima, što je potaknulo M. Jurkovića da ju proglašuje rodonačelnikom "vladarske predromaničke skupine" predromaničkih crkava [4], [15]. Osim oblih kontrafora, crkva još ima *westwerk*, aksijalni zvonik i troapsidalno svetište.

No crkva na Lopuškoj glavici je manjih dimenzija, a većina drugih crkava te skupine, posebno onih podignutih za kneza Branimira, ide u red najvećih predromaničkih crkava ranosrednjovjekovne Hrvatske. Najbolje sačuvana građevina jest crkva Sv. Spasa, čiji se ostaci, sačuvani gotovo do krovne konstrukcije, nalaze na izvoru rijeke Cetine, u središtu srednjovjekovnoga naselja Vrh Rike [18], [20], [21], [22], [23], [24], [25]. Od ostalih su crkava, od Sv. Cecilije i "četvrte crkve" u Biskupiji kraj Knina te biogradske katedrale (jedine koja nema *westwerk* već samo aksijalni zvonik) sačuvani tek ostaci temelja [4].

Osim tih velikih crkava, koje podižu knezovi, kraljevi i drugi dostojanstvenici, na području ranosrednjovjekovne Hrvatske u 9. st. grade se i brojne male crkve raznolikog tlocrta. Među njima su po originalnosti oblika najdojmljivije crkve peterolisonog, šesterolisonog i osmerolisonog tlocrta, čiji je središnji prostor pokriven

Ruševine crkve Sv. Petra i Mojsije (tzv. Šuplja crkva) – krunidbena crkva kralja Zvonimira

kupolom [14]. Iz te skupine predromaničkih crkava najbolje su očuvane tek crkva Sv. Trojstva u Splitu, Sv. Marije u Trogiru i Sv. Marije (Stomorice) u Zadru, a u Ošlju, Pridrazi, Kašiću, Škabrnji, Kakmi, Bribiru i Brnazama sačuvani su tek skromni ostaci temelja [18], [21], [23], [25], [27].

Za razliku od predromaničkoga graditeljstva, koje je tijekom 9. st. pod izravnim utjecajem franačkoga, na području južne i dijelu srednje Dalmacije, koje su bile u sastavu bizantske Dalmatinske teme te slavenskih jadranskih kneževina (Neretvanske, Zahumske i Travunjske) s formalnom bizantskom vlašću, grade se brojne crkvice. Glavna su im obilježja male dimenzije, longitudinalni tlocrt, apsida koja je izvana pravokutna a iznutra polukružna, raščlanjenost ploha vanjskih zidova plitkim nišama, raščlanjenost ploha unutrašnjih zidova lezenama (istakama) te male kupole iznad srednjeg polja crkvice u obliku kalote, izvana uklopljene u niski kvadratni toranj pokriven četveroslivnim krovom [14]. Među najbolje očuvanim crkvama te skupine jesu crkva Sv. Petra u Omišu, crkva Sv. Mihajla kraj Stona, Sv. Nikole i Sigurate u Dubrovniku, Sv. Dmitra u Konavlima, Sv. Ivana na Lopudu, Sv. Petra i Sv. Mihovila na Šipanu te mnoge druge [16].

U 10. st. uočljivo je miješanje franačkoga i bizantskoga graditeljskog stila na hrvatskome prostoru. O snažnom franačkome kulturnom utjecaju na gradnju predromaničkih crkava u bizantskim kneževinama (Neretvanskoj, Zahumskoj i Travunjskoj) svjedoče i adaptacije starijih crkava kojima se prigraduju aksijalni zvonici i *westwerki*, a o bizantskom utjecaju svjedoči pojava kupola iznad uzdužnih brodova. Postojanje "franačkoga" *westwerka* i aksijalnog zvonika na crkvicama slavenskih jadranskih kneževina, kao što je slučaj s crkvom Sv. Mihajla pokraj Stona ili s crkvom u obližnjem Ošlju [18], te "bizantskih" kupola na crkvama Hrvatskoga Kraljevstva, kao što je to slučaj s mauzolejom hrvatskih kraljeva – crkvi Sv. Petra i Mojsija u

Crkva Sv. Križa u Ninu

Solinu te crkvama Sv. Lovre u Zadru i Sv. Eufemije u Splitu, ne samo da prema T. Marasoviću simboliziraju sintezu zapadnog i istočnoga arhitektonskog izraza [14], već jasno potvrđuju snažne političke i kulturne veze Hrvatskoga Kraljevstva s Bizantskim Carstvom u 10. st. Poznato je da je Tomislav kao bizantinski činovnik dobio Dalmatinsku temu na upravljanje, dok je Stjepan Držislav primio krunu od bizantskoga cara.

Osim velikih crkava grade se i male crkve, a najpoznatija je crkva Sv. Križa u Ninu, koju je potkraj 10. ili početkom 11. st. izgradio ninski župan Godečaj [16]. To se razdoblje hrvatskoga predromaničkog graditeljstva prema T. Marasoviću vremenski i stilski uklapa u karolinšku umjetnost zapadne Europe [14].

Rana romanika i utjecaj benediktinaca

Trećemu razdoblju ranosrednjovjekovnoga crkvenog graditeljstva, koje je zapravo prijelaz iz predromaničke u ranoromaničko stilsko razdoblje, pripada razdoblje od početka 11. pa do početka 12. st. To je vrijeme u kojem je Hrvatska samostalna država pod vlašću kraljeva iz dinastije Trpimirović i Svetoslavić i kada doživljava pun politički, gospodarski i kulturni prosperitet. Pod utjecajem benediktinaca grade se crkve s ranoromaničkim obilježjima, a na predromaničkoj tradiciji crkve koje pripadaju regionalnom dalmatinskom ranoromaničkom graditeljstvu [4], [6], [7]. Prvu skupinu, koju pripadaju crkve Sv. Petra u Osoru, Sv. Marije u Ninu, Sv. Marije u Zadru, Sv. Ivana u Biogradu i Sv. Petra u Supetarskoj Dragi na Rabu [4], [6], [7], karakteriziraju tri broda, tri apside, istaknuti zvonik i pojava skulpture na pročelju, druga skupina, u koju pripadaju crkve Sv. Petra i Mojsija u Solinu, Sv. Nediljice te Sv. Lovre u Zadru, Sv. Eufemije i Sv. Nikole u Splitu [4], [17], uza sve graditeljske

Crkva Sv. Nikole pokraj Nina

značajke prve skupine zadržava i brojne značajke iz doba predromaničke, poput *westwerka*, zvonika u osi pročelja, kupole nad srednjim poljem uzdužnog broda, raščlanjenost plohe vanjskih zidova plitkim nišama te raščlanjenost ploha unut-

rašnjih zidova lezenama. Osim velikih trobrodних crkava, u to se vrijeme grade i brojne crkvice, poput Sv. Nikole kraj Nina i Sv. Lucije na Krku [27]. U crkvi u Jurandvoru pokraj Baške pronađena je znamenita Bašćanska ploča, vjerojatno prvi zapis na hrvatskome jeziku. To se razdoblje hrvatskoga predromaničkog graditeljstva, prema često spominjanom Tomislavu Marasoviću, vremenski i stilski uklapa u otonsku umjetnost zapadne Europe, koju su na ovo područje prenijeli redovnici benediktinskog reda iz francuskog samostana Clunya [14].

Interpretacije ranoga crkvenog graditeljstva

Velika brojnost predromaničkoga i ranoromaničkoga crkvenog graditeljstva na području današnje Hrvatske, uglavnom na obali, otocima i nepo-

Ostaci crkve Sv. Spasa na vrelu Cetine

srednom jadranskom zaleđu, po gustoći i tipološkoj raznolikosti svrstava tu regiju među najbogatije europske regije toga razdoblja. To je bogatstvo izazivalo brojne teze i teorije o njegovu nastanku i značenju. Ta su stajališta veoma raznolika, nerijetko polemična, a ponekad i suprotstavljena.

Zanimanje za predromaničko graditeljstvo nastaje tijekom tridesetih godina 19. st., u vrijeme kada se u cijeloj Europi pojavljuje izražena težnja partikularizmu kod svih europskih naroda. Jačanjem nacionalne svijesti pojavljuje se potreba za istraživanjem nacionalne baštine. Tako srednjovjekovna umjetnost postaje glavna tema istraživanja. To se posebno očituje kod tzv. "barbarskih" naroda (Slavena i Germana) koji su na povijesnu pozornicu stupili raspadom Zapadnoga Rimskog Carstva.

Takva je težnja bila izražena i u Hrvatskoj, a tu je predromanika dobila još veću važnost jer se poklapala s najslavnijim razdobljem hrvatske povijesti, prvom neovisnom hrvatskom kneževinom, pa potom kraljevinom. Valja reći da je to potaknuto našim i stranim (pretežno talijanskim) istraživanjima antičkih spomenika, koji su na ovim prostorima počeli još u vrijeme renesanse.

Ipak temeljitija su istraživanja započela krajem 19. st. kada se osnivaju brojne institucije za istraživanje i održavanje spomenika. Tako je 1887. fra Lujo Marun osnovao Hrvatsko starinarsko društvo u Kninu, a don Frane Bulić 1894. društvo *Bihać* u Splitu. S velikim se povijesnim i patriotskim zanosom tada istražuju najstariji spomenici hrvatskog graditeljstva i kiparstva. Valja reći da je nešto prije toga (1878.), na poticaj dr. Ise Kršnjavoga, na Sveučilištu u Zagrebu osnovana "Stolica za povijest umjetnosti i klasičnu umjetničku arheologiju".

Na teorije i povijest umjetnosti značajno su utjecali teoretičari tzv. "bečke

Crkva Sv. Jurja u Rovanjskoj

škole", poput Aloisa Riegla, Maxa Dvořaka i Josepha Strzygowskog, profesora kod kojih su učili brojni naši povjesničari umjetnosti. Dvořak je istraživao umjetnost Dalmacije, posebno Splita, a Strzygowski je objavio i posebnu studiju te iznio niz neobičnih teza o "starohrvatskoj umjetnosti" [3], [28].

Najčešće se teze o bogatstvu i stilskoj raznolikosti predromanike i rane romanike temelje na stranim utjecajima, ponajprije bizantskim (svi stariji istraživači do Hausera i Radića), langobardskim (U. Monnoret de Villard), antičkim (Č. M. Iveković), sirijskim (J. Strzykowski), perzijskim (L. Jelić), nordijskim (opet J. Strzykowski) i dr. [28].

Najzanimljivije su potpuno oprečne teze nastale između dva svjetska rata u 20. st. Jedna je "barbarska" Strzygowskog (1926.) koja se temelji na potpunoj propasti antike i formiranju ranosrednjovjekovne umjetnosti prapovijesnog stvaralaštva i znanju pridošloga slavenskoga i germanskog etnosa. Potpuno je suprotna teza danskog arheologa Ejnara Dyggvea

(1930.), koji je godinama istraživao Salonu, a uzore ranosrednjovjekovne umjetnosti, posebno crkvene graditeljske baštine, pronalazio u kontinuitetu i tradiciji antičke umjetnosti. Između tih je suprotnosti Ljubo Karaman [3] koji sve tumači relativnom slobodom stvaralaštva nastalom u jednoj periferijskoj sredini. Karaman je inače kritički pobio sve jednoznačne izvore dalmatinske predromanike: bizantsku, italsku, maloazijsku ili perzijsku, ali je najoštrije i najuspješnije napao svog bivšeg profesora

Crkva Sv. Mikule u Splitu

ra Strzykowskog i njegovu tezu da se staro crkveno graditeljstvo razvilo iz drvene gradnje poznate na nordijskom prostoru.

Pogled iz zraka na episkopalni crkveni kompleks u Solinu

Iako je njegova kritika Strzykowskog bila izrazito oštra i temeljita, posebno tamo gdje ismijava njegovu usporedbu norveške crkve s 12 jarbola (iz 17. st.) i crkve na Gradini u Solinu (9. st.), do danas se u stručnim europskim krugovima vuku neki njezini izdanci. Ipak sada se uglavnom svi slažu da je najstarije graditeljstvo na hrvatskome prostoru potaknuto kontinuitetom i primjerima iz antike, iako u tim stajalištima i dalje ima raznovrsnih gledanja i suprotstavljanja.

Najosebujnija je teza Mladena Pejakovića [29], koji određenu grubost, nespretnost i jednostavnost većine starih sakralnih građevina ne tumači neukošću graditelja, već promišljenom i do kraja proporcijски razrađenom geometrijskom koncepcijom. Čak je na temelju složenih analiza ustvrdio kako su te crkvice, osobito sa svojim nesimetričnim otvorima, zapravo svojevrсни "mjerači vremena" koji raznovrsne efekte sunca i određenim danima iskorištavaju za sakralizaciju prostora. Na tu ćemo

se smjelu tezu, koja domaćim graditeljima možda pridaje preveliko graditeljsko i astronomsko znanje, osvrnuti u nekim budućim napisima.

Sličan je slučaj s predromaničkim i ranoromaničkim pleternim reljefima. Nekako se udomaćilo mišljenje kako su oni neka hrvatska posebnost, nešto kao nacionalni potpis, a tu su tezu nekad zastupali i mnogi stručnjaci. Plitki je pleterni reljef naslijeđen iz antike i susreće se u cijeloj Europi na prostoru koje je bilo u sklopu Rimskoga Carstva. Činjenica je ipak da je ga najviše ima u Hrvatskoj, gdje je najviše sačuvanih predromaničkih i ranoromaničkih građevina, ali to nije nikakva naša nacionalna specifičnost. Iako je naš pletter ponešto drugačiji (pretežu dvoprutne, troprutne i višeprutne trake, nerijetko s drugačijim rezom, a neki su motivi učestaliji), ipak je po neznatnim ostacima boje utvrđeno da su većinom bili kolorirani istim bojama kao i antički reljefi grčkih hramova: crvenom, modrom i zlatnom [28].

Iako se odlikuje nesumnjivim bogatstvom i raznolikošću, hrvatsko je predromaničko i ranoromaničko crkveno graditeljstvo relativno nepoz-

nato na kulturnoj karti Europe. A to je, drži Radovan Ivančević [28], zaista nepravedno jer ta baština nije beznačajna ni kakvoćom ni količinom. Osim toga neki dijelovi naše baštine zaslužuju svoje mjesto među antologijskim djelima predromanike i bez njih je povijest ranosrednjovjekovne umjetnosti i nemoguće zamisliti. To se ponajprije odnosi na crkvu Sv. Trojice (poslije Sv. Donata) u Zadru. Svi uvijek ističu oktogonalnu kapelu Karla Velikog u Aachenu (na tromeđi Njemačke, Belgije i Nizozemske) koja je kopija poligonalne crkve San Vitale u Raveni, izgrađene za cara Justinijana u 6. st. No mnogi ne znaju da je zadarska crkva druga po veličini i važnosti u tom 9. st. (ako Sv. Donat nije i stariji), koja je i originalnija zbog kružnog tlocrta s tri apside i prstenastog broda na kat.

Isti je slučaj s predromaničkim reljefom, posebno pojavi ljudskog lika nakon nekoliko stoljeća dominacije ornamenta i simboličkih prikaza. Budući bi prikazi pojave monumentalne ranoromaničke skulpture u Europi morali svakako uključivati lik hrvatskog vladara iz Splita ili dvije oltarne pregrade iz crkve Sv. Nediljice u Zadru iz druge polovice 11. st. Na te je pregrade prvi u svojoj antologiji svjetske skulpture (*Imaginarni muzej*) upozorio i slavni André Malraux. Često te ploče uspoređuju s nadvratnikom crkve u Saint-Genis Fontaines u Francuskoj iz istoga doba, ali taj je reljef na nadvratniku portala visok tridesetak centimetara, a zadarski reljef je znatno veći, veći i od svih dosad poznatih. Svaka je ploča visoka gotovo jedan metar, a duga dva metra. Usto su i izuzetno kvalitetno i originalno oblikovani.

Valja reći da su za teorijsko promišljanje rane starohrvatske umjetnosti važne i dvije velike izložbe u Parizu na kojima ju je zapadna Europa imala priliku upoznati. Riječ je o izložbi *Srednjovjekovna umjetnost Jugoslavije* (1950.), s predgovorom Miroslava Krležje i *Umjetnost na tlu Jugoslav-*

ije (1971.), gdje je predromaniku i romaniku prikazao Milan Prelog.

Zaključak

Sve u svemu, predromaničko i ranoromaničko crkveno graditeljstvo na hrvatskome prostoru, s više od stotinu građevina raznolikih tipova i oblika, sačuvanih u cijelosti ili u skromnim arheološkim ostatcima, nastalo je pod snažnim kulturnim utjecajem Franačkoga i Bizantskog Carstva te redovnika benediktinskoga reda. Trajanje tih stilskih razdoblja na hrvatskome prostoru od 8. pa sve do kraja 11. st. poklapa se s razdobljem političko-teritorijalnog konstituiranja i egzistiranja Hrvatske kao neovisne države pod vodstvom knezova i kraljeva iz dinastije Trpimirović. Kako se predromaničko i ranoromaničko crkveno graditeljstvo, zajedno s drugim oblicima umjetnosti toga doba, razvijalo u neovisnoj Hrvatskoj, sta

Crkva Sv. Mihajla u Stonu

riji su istraživači hrvatsku ranosrednjovjekovnu umjetnost nazivali – starohrvatskom umjetnosti. Ulazak Hrvatske 1102. u personalnu uniju s Ugarskom simbolično je označio

gubitak državne neovisnosti i kraj jednoga stilskog razdoblja.

Pripremili: mr. sc. Krešimir Regan,
Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Bulić, F.: *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici – 1888.*, pretsak Dom i svijet, Zagreb, 1995.
- [2] Bulić, F.: *Stopama hrvatskih narodnih vladara*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb, 1929.
- [3] Karaman, Lj.: *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1930.
- [4] Jurković, M.: *Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu*, Starohrvatska prosvjeta, III. (1992.) 20, 191-211
- [5] Jakšić, N.: *Knin – hrvatska srednjovjekovna prijestolnica*, Dominović, Zagreb, 1996.
- [6] Fisković, I.: *Prilozi ikonografiji reljefa hrvatskog kralja iz 11. stoljeća*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2001.
- [7] Fisković, I.: *Povijesni okviri nastanka reljefa*, zbornik: Reljef kralja Petra Krešimira IV., MHAS, Split, 2002.
- [8] Budak, N.: *Prva stoljeća Hrvatske*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.
- [9] Goldstein, I.: *Bizant na Jadranu*, Latina et Graeca, Zagreb, 1992.
- [10] Goldstein, I.: *Hrvatski rani srednji vijek*, Naklada Ljevak, Zagreb, 1995.
- [11] Gunjača, S.: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, I-IV., JAZU, Zagreb, 1973.-1978.
- [13] Ladić, Z., Nazor, A.: *Povijest Hrvata: ilustrirana kronologija*, Multigraf, Zagreb, 2003.
- [14] Marasović, T.: *Predromaničko graditeljstvo*. Ciklus Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost, I., Srednji vijek (VII.-XII. stoljeće): *Rano doba hrvatske kulture*, HAZU i AGM, Zagreb, 1997.
- [15] Marasović, T.: *Prilog kronologiji predromaničke arhitekture u Dalmaciji*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti (1991.) 12-13
- [16] Jakšić, N.: *Nin – prva hrvatska biskupija*, Dominović, Zagreb, 1997.
- [17] Rapanić, Željko: *Klis: hrvatska srednjovjekovna utvrda*, MHAS, Split, 1996.
- [18] Jurković, M.: *Sv. Spas na vrelu Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromanici*, Starohrvatska prosvjeta, III. (1995.), 22, 71-72
- [19] Jelovina, D.: *Starohrvatska crkva sv. Marte u Bijačima*, Starohrvatska prosvjeta, III. (1999.) 26, 97-107
- [20] Jurković, M.: *O arhitekturi hrvatske države 9. stoljeća*, Institut hrvatskog arheološkog društva, Zagreb, 1992.
- [21] Milošević, A.: *Sinj i Cetina u starohrvatsko doba*, MHAS, Split, 1996.
- [22] Milošević, A.: *Vrlika - starohrvatska župa Vrh Rika*, MHAS, Split, 1997.
- [23] Milošević, A.: *Arheološka topografija Cetine*, MHAS, Split, 1998.
- [24] Petricioli, I.: *Crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine*, Starohrvatska prosvjeta, III. (1995.) 22, 19-28
- [25] Burić T.: *Bribir - srednjovjekovno sjelo Šubića*, kulturnopovijesni vodič, Split, 1997.
- [26] Marasović, T.: *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Književni krug, Split, 1994.
- [27] Petricioli, I.: *Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjeg i novog vijeka*, Radovi JAZU u Zadru (1969.) 326-327
- [28] Ivančević, R.: *Interpretacije predromaničke umjetnosti*. Ciklus Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost, I., Srednji vijek (VII.-XII. stoljeće): *Rano doba hrvatske kulture*, HAZU i AGM, Zagreb, 1997.
- [29] Gattin, N., Pejaković, M.: *Starohrvatska sakralna arhitektura*, Matica hrvatska i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1982.